

Az ünnepek visszatérései

FEISCHMIDT MARGIT

Született 1968-ban Kolozsvárott. Magyar-német szakot végzett Kolozsvárott 1986-91, illetve kulturális antropológiát tanult 1991-94 között. Tanársegéd a pécsi JPTE Kommunikációs Tanszékén.

¹Eliade, Mircea: *A szent és a profán*, Európa, 1987, Bp.

Ünnepi rítusok

Az ünnepet a társadalomtudományok a megszokotthoz, a normálshoz, a rendhez való viszonyában értelmezik. A magyarázatok mindig az előbbinek, a társadalom és/vagy a kultúra mindennapi, normális rendjének tulajdonítanak elsődlegességet. Kérdése tehát általában az, miként működnek, mit tesznek az ünnepek, mi a jelentésük és szerepük a hétköznapiak rendjének fenntartása, megszilárdítása szempontjából. A teológus ezzel szemben vizsgálódásainak középpontjába az isteni kinyilatkoztatást, az abban értelmezett rendet állítja, ahol az ünnep annak a jele és jelzése, hogy ezt az isteni rendet felismerte az ember, s a hétköznapiakat tekinti másodlagosnak, az ünnepben reprodukált isteni rend utánzásának.

Mircea Eliade¹ szerint a profán idővel ellentétben az ünnepek időről időre megismételt visszatérést jelentenek a szent vagy kozmikus időbe, ahol a vallásos ember példaszerű, általában a teremtéssel (a kereszténységben Krisztus életével, születésével és feltámadásával) kapcsolatos cselekedetek ismétlésével „az istenek kortársává lesz”. Az ünnepek színhelyei szent helyek, a templom és a nagy terek, amelyek a szentségre való nyitottság szimbólumai.

Az ünnepekhez tartozó rítusok a klasszikus antropológiai értelmezésben a szimbolikus kommunikáció (Leach) egyik legfontosabb, minden kultúrában jelenlevő formái. A rítusok nagymértékben kötött cselekvési formák, szimbólumok köré szerveződnek, amelyek egy közösség legfontosabb viszonyait jelenítik meg és teszik érzékelhető valósággá. A rítusoknak éppen ezen szimbólumok közvetítésével egyrészt normatív funkciójuk van, ilyenként a társadalmi ellenőrzés eszközei, másrészt nagyon erős az érzelmi töltetük. A rítusokban megjelenített kategóriák és szabályok ily módon nem gondolati úton lesznek a mindenki által (el)ismert valóság és rend alapjává, hanem az érzelmi azonosulás és a közös rituális gyakorlat által. Ebben a közös élményben, illetve a közösség, az egyformaság, a homogenitás élményében gyökerezik a rítusok — Émile Durkheim által felismert — funkciója: létrehozzák és reprodukálják a társadalmi szolidaritást. Minden intézmény és minden közösség működéséhez hozzátartoznak rituális aktusok. Ekként működnek a nemzeti ünnepek, amikor — a társadalom mindenféle belső megosztottsága ellenére — létrehozzák a nemzet homogén kategóriáját és a nemzeti összetartozás érzését. De hasonlóak a család ünnepei is, amelyek idején a család tagjai igyekeznek felfüggeszteni személyes ellentéteiket. Ennek példája a karácsony laicizált változata: a szeretet ünnepe, ahol a stabilizáló funkció többek között az ajándékozás szokásában nyilvánul meg.

²Kertzer, David I.: *Ritual, Politics and Power*, Yale University Press, 1988, New Haven

A rítusok változásai Kelet-Közép-Európában

A rítusoknak, azon belül a nyilvános ünnepeknek a politikai rendszerek működésében is kitüntetett szerepük van. A formák: a szimbólumok és a közösségben végzett, jól ismert rituális gyakorlatok ismétlésével a politikai rendszer stabilitásának érzetét és a biztonság érzését közvetítik. A politikai ünnepekben a fennálló politikai status quo, uralkodó elitek és általuk ellenőrzött ideológiák és technikák legitimálják önmagukat.² A rítusoknak azonban a változásokban is fontos szerepük lehet. Ha egy társadalom vagy politikai rendszerének válságát, konfliktusait „az utcára viszik,” a rítus által létrehozott rendkívüli állapot után helyreálló rendre már más szabályok érvényesek. A változás pedig éppen azáltal legitim, még akkor is, hogyha nyilvánvaló, hogy forgatókönyvét egy elit írta, ha nagy tömegek részvételével és érzelmi azonosulásával történt. Ezt követően pedig új rituális formák bevezetésére kerül sor, vagy a régi formák új tartalommal való felruházására, miáltal megváltozik vagy módosul a világ legitim értelmezése.

Az elmúlt évtizedekben Kelet-Közép-Európa országaiban az ünnepek és a hozzájuk kapcsolódó rituális forgatókönyvek igen nagy változatosságot mutattak, sokat elárulnak a politikai rendszerek és a mindennapi világ változásairól. A szocializmus mint minden totalitárius rendszer, nagy tömegeket megmozgató, gigantikus ünnepeivel jelenítette meg a politikai rendszer dicsőségét és stabilitását, vezetői bölcsességét, sőt heroikus voltát, a nép összefogását és elégedettségét. Ott, ahol a rendszer válságát, az azzal való elégedetlenséget a politikai hatalom megszilárdítására tett erőfeszítések kísérték, mind nagyobb hangsúlyt fektettek a nyilvános politikai ünnepek tökéletes megszervezésére, pompájára. A változatlan formájú nemzeti felszabadítási ünnepek, május 1-jék az állandóság és a lényegében minden rendben van képzetét keltették, illetve kívánták kelteni. Az apparátus feladata volt, hogy különböző eszközökkel meggyőzze az embereket arról, hogy a felvonulási ünnepségeken, a politikai beszédeken mindenkinek részt kell vennie. A gépezet, az egész rendszer pedig éppen attól működött jól, hogy már-már mondani sem kellett, a csendes jelenlét természetes lett. Mindenki tudta ugyan, hogy semmi vagy vajmi kevés köze van az eszméhez, a „társadalmi összefogáshoz”, annak ünneplésén mégsem esett nehezére megjelenni.

Saját emlékeim is vannak arról, hogyan vonultunk sorokban és oszlopokban, miközben mindenki a mellette állókkal, többnyire a családtagjaival vagy a munkatársaival beszélgetett. Nem voltak jelszavak, vagy ha voltak, az arra kijelölteknek kellett kiáltozniuk, a beszédekre sem sokan figyeltek, semmi nem volt, ami az önkéntes modern utcai tüntetéseket jellemzi. Kis csoportokban, az ünneptől függetlenül éltek életüket az emberek, majd gyakran ugyanezekben a csoportokban távoztak a délutáni családi vagy baráti körben sorra kerülő majálisozás helyszínére. Miután a kötelezőn túl voltak, itt kezdődött a saját ünnep, a család, a barátok együttlétének igencsak profán ünnepe.

Az ünnephez ugyanúgy viszonyultak, mint az azokat létrehozó egész rendszerhez: a borzalmaival nem lehetett minden egyes alkalommal szembenézni, azt felfordítani, megváltoztatni nehéz és kockázatos vállalkozásnak látszott, ezért elviselhetővé tették az emberek. Ennek legegyszerűbb módja az ünnep domesztikálása volt. Ott vagyunk az utcán, ám ez nem a mi terünk, mindarról, ami történik, mások döntenek. Fontos élménye annak a kornak, hogy az utca, a nyilvánosságnak az a tere, amelyben az ünnepek, a rítusok zajlanak, a hatalomé és nem a miénk. Ezzel egyidőben azonban, mindezért cserében békén hagynak az otthonainkban, kialakíthatjuk az új ünnepek sajátjának érzett formáit, valamint négy fal között megőrizhetjük régi ünnepeinket. A gyerek az iskolában fenyőfázik, télapózik, otthon mindenki teljes természetességgel karácsonyozik, és a Jézuskától várja az ajándékot.

³Hofer Tamás: 1989. március 15. *Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben.* Politikatudományi Szemle, 1992. 1.

Ezek az előzményei azoknak a rítusoknak, amelyek fontosságára és gazdagságára rég felhívta a figyelmünket a kelet-közép-európai rendszerváltások irodalma. Tömegtüntetések voltak az 1989-es politikai változás fordulópontjai. A tömegek előzönlöttek, visszafoglalták az utcákat: az ottani szimbólumokat lecserélték, mintegy kiterjesztették hatalmukat a szimbolikus szféra és annak jelentései felé.³

Az ünnepek birtokbavétele

De az ünnepek szerepe a politikai rendszer fellazulásában sokkal korábban kezdődött. Az első talán az volt, amikor a magán-szférába visszaszorított vallási eredetű ünnepek a nyilvánosság bizonyos tereit visszafoglalták. Magyarországon a hatvanas években vált mind nagyobb tömeget mozgató eseménnyé a karácsonyi misén/istentiszteleten vagy a húsvéti körmeneten való részvétel. Romániában a nyolcvanas években, ahol a kisebbségi „magyar” egyházak ünnepi szertartásai egyszerre voltak a szocialista rendszer, a diktatúra és a kisebbségek méltánytalan helyzete elleni tiltakozás alkalmi. Hasonló szerepe volt a vallási ünnepeknek és az egyházaknak Szlovákiában és a volt NDK-ban, Lengyelországban, ahol a zarándoklatokban a vallási megújódást a szent terek, „a hely” szimbolikus birtokbavételének kollektív élménye kísérte. Mindezek a politikai apparátus ama jogát kérdőjelezték meg, hogy kizárólagosan uralhatja-e a szimbólumokat és a szimbolikus tér használatát. Az ünnep és szimbólumainak visszafoglalása ugyanakkor a szolidaritás, az együvé tartozás élményét nyújtotta. Túl a gesztus nyilvánvaló és az egyház részéről több helyütt szándékos politikai üzenetén, abban történt változás, ahogyan a rendszert megélték az emberek.

Magyarország — talán Lengyelország mellett — különösen szép példája annak, hogy az ünnepekért, az emlékezetért, a nemzeti szimbólumokért való harc, pontosabban ezek újraértelmezéséért folytatott küzdelem szervezte a politikai ellenállást és az annak élén álló elitet. 1989. március 15-én két, korábban szigorúan ellenőrzött ünnep, 1956 és 1848/49 emléke és a hozzájuk tartozó szimbólumkészlet újbóli meghatározása ment végbe. A forradalom történeti szimbólumai-

nak rituális megjelenítése egyrészt új ünnepet teremtett, nyilvános ünnepet, amelyet a tömeges spontán részvétel miatt a társadalom nagy része magáénak érezhetett, másrészt szimbolikus áttételeken keresztül létrehozta magát a forradalmat.

A személyes és a politika

Amíg Magyarországon a tüntetések elsőként a társadalom szimbolikus szféráját szerkesztették át, máshol az utcákon „valódi” harcok folytak. A romániai „forradalomnak” — azóta tudjuk, hogy egy jól kigondolt koreográfiának köszönhetően — azonban nézőjévé válhattunk, vált az egész világ. Előbb csak hallottuk, majd láttuk is, hogy elszánt emberek pusztá kézzel, elemi elkéseredéssel harcolnak Temesvár, Bukarest, Kolozsvár utcáin, a televízióban és más közintézményekben és győzik le Kelet-Európa egyik legszörnyűbb diktatúráját. Ezek voltak a legszebb, a leglátványosabb képei a közös, kommunizmusnak nevezett ellenség fellett aratott győzelemnek. 1989 karácsonyán — szokták mondani — egész Magyarország a tévé előtt ült, és egyenes közvetítésben nézte „a forradalmat”. Egy mediatisztált társadalmi dráma katarzisa vegyült a karácsonyi ünnep szentségébe, meghitt hangulatába. A személyes feloldódott a politikaiban — és fordítva —, miközben már-már fizikailag érzékelhető módon leomlottak a nyilvános és a magánszféra korábban rögzített határai. Még azokban a napokban a román forradalommal szolidarizáló tüntetést szerveztek a Hősök terén, amely a résztvevők számát tekintve a magyarországi rendszerváltozás egyik legnagyobb tüntetése volt. A rítusban megjelenített politikai és morális győzelem ráhangolódott a karácsonyi örömmünnepre, a világi felszabadulás kollektív élményét a szakrális megváltás motívuma öntötte formába.

Az ünnepek újrajrása

Az 1989-ben szimbolikus visszafoglalt forradalmak a rendszerváltozás, a nemzet hivatalos történeti emlékezetének újrajrása során nemzeti és állami ünnepekké váltak: ilyenkor adják át az állami kitüntetések, állami és politikai vezetők ünnepi beszédei hangzanak el. De mi az, ami a visszafoglalt, a „mindenki médiumává” vált utcán történik? A hivatalos megemlékezéseken néhány száz, esetleg ezer ember vesz részt. Nagy tömegeket csak azok a politikai tüntetések vonzanak, amelyeket a nemzeti ünnepek apropójából, olykor egy nappal korábban vagy csak néhány utcányira a hivatalos ünnepségek helyszínétől az éppen aktuális ellenzék, pontosabban annak szélsőségeiből rendeznek. Ezek szimbólumai, rituális eszközkészlete az elkéseredettséget és az erőt hivatottak sugallni, nem ritkán egyenesen az erőszakot. (Az elmúlt évek repertoárjából talán a legszélsőségeiből idevágó példa: a mágikus rontás jelenségkörébe tartozó embert utánzó bábuk elégetése.) Ezek a politikai demonstrációk bizonyos értelemben a rendszerváltozás rítusainak legfőbb eszközét használják: az ünnepeket foglalják el és alakítják át politikai céljaik képviseletére.

A rendszerváltozás során „megszerzett”, „hivatalossá vált” ünnepek nem vonzzák az embereket. Ennek okát abban is kereshet-

jük, hogy a hivatalos rítusmestereknek még nem sikerült megtalálniuk vagy megalkotniuk azokat a formákat, amelyeket szívesen használnak, tesznek magukévá az emberek. Ugyanakkor úgy látszik, hogy a kivonulás, az utca elfoglalása egyszeri politikai aktus volt. Vagyis a nyitott és nyilvános terek nem váltak az ünnepi életvilágok részévé. És akár a rituális nyilvánosság területéről, magából az ünnepből is kivonultak az emberek.

Az utóbbi évek ünnepi repertoárjának része a központi helyen felállított színpad, ahol folklorisztikus, történeti szimbólumokat használó, nagy számú előadót mozgató megemlékező előadást tartanak. A dolog lényege a szép látvány, amely lezártsága, megszerkesztettsége, térbeli kiemeltsége folytán messze zajlik a résztvevőktől. Esztétikai élmény, de nem ünnep, az azonosulás, a szolidaritás, az együvé tartozás élménye. Ugyanezt a modellt követte a millicentenárius központi ünnepe „az összmagyarság kilencszáz táncosával”, s ugyanígy hat a mind nagyobb látványosságra törekvő augusztus 20-i tűzijáték is.

A millicentenárius ünneplési kultúránk mai állapotára nézve más szempontból is megrázó példa volt. Mindnyájan nap mint nap láttuk az ünnep központi ideológiáját meghatározó, „nyitottan a világnak, nyitottan a világra” feliratú plakátot, amely egy színes virágcsokrot kezében tartó fiatal nő képében örömet, boldogságot sugároz. Ilyen a mi ünnepünk, ilyenek vagyunk mi, akarták sugallni a mai image-alkotók. A megvalósult ünnep azonban távolról sem nevezhető egy ország örömmünnepe. Egy szép, elég látványos, de túlságosan nem kérkedő ünnep-keret, forgatókönyv lényegében betöltetlen maradt. Még pontosabban szép látvány maradt, amelyet sokan megnéztek, de amelyet ennek az országnak a lakói nem tudtak a maguk örömmünnepevé alakítani.

A magyarországi rendszerátalakítás politikai rítusainak legfontosabb szimbólumait és performatív, emotív eszköztárát ünnepek adták, alkották. Korábban felejtésre ítélt vagy egy rendszer üzeneteinek megfelelően átalakított, „meghamisított” politikai eredetű nemzeti ünnepek és vallási eredetű családi ünnepek. Olyan közösségi rítusok voltak ezek, amelyek megtörték, átfordították az ünneplés korábbi évtizedekre jellemző rendjét azáltal, hogy a nyilvános, nyitott terekben való valóságos jelenlétet tették lehetővé. Most már látjuk azonban, hogy a szolidaritás élményét, a renchez, a normákhoz való visszatérést közvetítő ünnep egyszeri esemény volt, és a társadalom alapvető normái és értékei újradefiniálásának szükségletéből adódott. Hivatalos ünnepekként csak a kalendáriumban és szűk körű állami ceremóniákban ismétlődnek, nem az állampolgárok kollektív élményeként. A társadalom nagy része visszavonult a nemrég elfoglalt nyilvánosságból, az ünnepek ismét a magánszféra részei. Nemzeti ünnepekkor az emlékezet helyei, az utcák, a terek üresek. Ha mindemellett valahol tömeg gyűlik össze, ott az embereket nem a közösség, hanem a közös ellenség képe tereli egybe.